

SZEMLE

Bettina Jütte, *Verlagslizenzierungen in der Sowjetischen Besatzungszone (1945–1949)*, Berlin/New York, De Gruyter, 2010 (Archiv für Geschichte des Buchwesens, Studien, Bd. 8)

Bettina Jütte munkája bevezetőjében, annak fő céljaként két feladat teljesítését nevezi meg: ismertetni a kiadói engedélyezések rendszerét Németország szovjet megszállási övezetében 1945 és 1949 között, és bemutatni azokat a személyeket, akik e rendszer működtetésében aktívan részt vettek. A munka, mely a téma „első önálló tudományos vizsgálata”, további kutató-sokhoz kíván alapként szolgálni (10).

A könyv a létéért küzdő kelet-németországi könyvkiadói szakma történetének levéltári forrásokra támaszkodó rajzát nyújtja a második világháború vége és az NDK megalapítása közötti időszakban. Bemutatja a korlátozott, megrostált újrakezdés feltételrendszerét és az alkalmazkodás útjait, amelyek végül éppúgy az önálló működés lehetőségének megszűnéséhez vezettek az új német államban, mint az új rendszerrel való együttműködés megtagadása. Ha az egyidejű magyar történelemben keressük a könyv témájának rokon jelenségeit, a téma történelmi 'helyét', akkor azt az igazolóbizottságok 1945–46-os működése, az államosítások, valamint a rendszerváltás utáni hazai szakirodalomban is feldolgozott indexek, selejtlisták, könyvpusztítások környékén találjuk meg. Magyarországon a kiadók működési engedélyeinek a kelet-németországihoz hasonló rendszere az 1945 utáni években nem alakult ki: a könyvkiadói szférában a vállalatvezetők személyéről, tevékenységük folytatásának engedélyezéséről vagy megtiltásáról hozott igazolóbizottsági végzések, és a ki-

adóvállalatokat érintő államosítás többlépcsős folyamata töltött be hasonló szerepet. (A vonatkozó szakirodalomból: PALASIK Mária, *A jogállam megteremtésének kísérlete és kudarca Magyarországon 1944–1949*, Bp., Napvilág, 2000, 71–74; SÍPOS Anna Magdolna, *Index librorum prohibitorum a demokratikus Magyarországon: könyvindexek 1945–1946 = Könyvtári Figyelő [KF]*, 2007/3, 413–435; Uő, *Könyvek kivonásával és megsemmisítésével a politika szolgálatában: könyvindexek 1949–1950 = KF*, 2007/4, 684–712; Uő, *Kis magyar diktatúratörténet – indexekben és könyvtári selejtezésekben elbeszélve = KF*, 2011/1, 11–39; ZALAI KARVALICS László, *Könyvbegyűjtés és bezárás 1946-ban = Magyar Könyvszemle*, 1993, 404–418; a korábbi szakirodalomból: VARGA Sándor, *A selejtlista: 1950 = Irodalomtörténet*, 1983, 471–488; CSAPÓ Mária, *A nyomdaipar államosítása = Levéltári Közlemények*, 1993/1–2, 77–105. – A könyvkiadók történetéről Csapó Máriaéhoz hasonló összefoglaló munka 1990 után nem jelent meg, a régebbi szakirodalom áll rendelkezésre, például: VARGA Sándor, *A magyar könyvkiadás és könyvkereskedelem 1945–1957*, Bp., Gondolat, 1985; *Könyvkiadók és könyvterjesztők Magyarországon*, szerk. Zöld Ferenc, Bp., Magyar Könyvkiadók és Könyvterjesztők Egyesülése, 1987; valamint egyes cégek történetére vonatkozó tanulmányok.)

A második világháború óta eltelt évtizedekben Európában az állami apparátusok az élet minden területén dokumentumok tömegeit állították elő, amelyek – szemben korábbi korszakok forrásaival – nagy arányban fennmaradtak. Az áttekinthető forrásanyag mennyisége teret nyit olyan kutatók számára, akik hajlandók a tabló

egyes részleteit több ezer apró, sok esetben földrajzilag elszórtan fellelhető darabból összerakni. Bettina Jütte imponáló alaposággal végezte el ezt a feladatot az általa választott területen: munkája terjedelmének jelentős részét a kiadói engedélyezések feltételrendszereként szolgáló jogi szabályozások, intézményi struktúrák és ezek személyi lefedettsége részletekbe menő, minuciózus pontosságú rekonstruálása teszi ki. A feltételrendszer folytonos változása mellett ez a feladat fokozottan nehéz, és nehéz a leirt változó struktúrák áttekinthető leképezése is a könyvben, hiszen a területért felelős hivatalok gyakori átszervezései, illetékességi területek összevonása és szétválasztása, és az ügyosztályok, szakcsoportok és bizottságok ezzel kapcsolatos átnevezései a folyamatok vázolását rendkívül megnehezítik. (A szerző gyakori vissza- és előreutalásokkal igyekszik olvasóját az adattengerben orientálni.) A könyv témáját a kiadók működési engedélyeire vonatkozó szabályozások és ezek megvalósulása alkotja. A szerző kitér ugyan a működési engedélyekhez szorosan kapcsolódó másik témára, az egyes kiadványok (így például folyóiratok, újságok) publikálására vonatkozó engedélyekre, valamint a könyvkereskedelem szabályozására is, de ezeket a területeket nem tárgya fel a teljesség olyan igényével, mint a kiadói licencosztás rendszerét. Ennek működési mechanizmusa – mely az esetek nagy százalékában érvényesült – 1946 elejére alakult ki. Az eljárás abban állt, hogy a kiadóknak a területileg illetékes német igazgatási szervekhez kellett kiadói működési engedélyért folyamodniuk. Támogató vélemény esetén innen került a kérvény a berlini székhelyű, a Németországi Szovjet Katonai Adminisztráció (Sowjetische Militäradministration Deutschlands, SMAD) ellenőrzése alatt működő Deutsche Zentralverwaltung für Volksbildung (Német Központi Népművelési Igazgatóság, DVV) nevű hatósághoz, és ez továbbította azt, amennyiben szintén támogatta a folyamodót, a SMAD-hoz, amely a kiadói engedélyt kibocsátotta. A kérelemnek tehát többszörös szűrőn kellett átjutnia, megvizsgálták a tulajdonosok és cégvezetők politikai életét, a cég 1945 májusa előtti tevékenységét, és azt, hogyan illeszkednek kiadói tervei a mű-

velődésügy átalakításának folyamatába. Általában több engedély került egyidejűleg átadásra, ünnepélyes keretek között.

Az első fejezet rövid összefoglalását nyújtja a történelmi háttérnek, valamint a kutatás szakirodalmi előzményeit, célkitűzéseit, hipotéziseit és módszereit ismerteti. A második fejezet a kiadói engedélyek kibocsátásában szerepet játszó intézményeket írja le, a harmadik a könyvek és periodikák kiadását és terjesztését érintő jogszabályokat jellemzi és azok keletkezésének folyamatát rajzolja meg. A negyedik fejezet, mely a *Kiadók küzdelme működési engedélyért* címet viseli, az engedélyezési mechanizmus működését, változásait és tartományok szerinti eltéréseit vizsgálja. Részletesen elemzi a tartományi kormányzati szervek viszonyát a szovjet hatóságokhoz, az önállósodás, a mozgáster tágítása irányába tapogatózó lépéseiket és az ezekre érkezett reakciókat. A könyvkiadást érintő intézkedéseket az egyes tartományokban az új közigazgatás felépítésének folyamatában és további fontos feladatai kontextusában ismerteti. A tartományi szervek működésének vizsgálata azonban nem terjed odáig, hogy az adott területen működő könyvkiadókra gyakorolt hatásukat is konkrét források alapján bemutassa, az erre vonatkozó forrásanyag – több cég iratanyagának – szisztematikus feltárása és tanulmányozása nem volt célja a kutatásnak. Az öt kelet-német tartomány kiadói engedélyekért felelős intézményeinek ismertetése után a szerző Kelet-Berlin (104–109) és a német könyvkiadásban hagyományosan különleges szerepet játszó, és ezért 1945 után is kiemelten kezelt Lipcse (109–115) intézményrendszerét taglalja.

A negyedik fejezetben szól a szerző az engedélyezett magánkiadók befolyásolásának módszereiről: a német igazgatási szervek üzlettársként hatósági vagy más, politikailag megbízható személyeket juttattak be azok vezetésébe, vagy előnyökhöz juttatták azokat, akik az újonnan alapított, szovjet kontroll alatt álló tömegszervezetek valamelyikével szerződéses viszonyba léptek és beleszólást engedtek annak a cég ügyeibe. A szerző több példával is alátámasztja ezeket a megállapításait. A weimari Gustav Kiepenhauer kiadónál például 1946-ban ötven százalékos részesedés-

sel tulajdonostárs lett a Moszkvából hazatért kommunista Theodor Plievier író, az 1945-ben megjelent nagysikerű *Stalingrad* című regény szerzője, aki a türingiai tartományi igazgatási apparátus megbízottjaként folytatott tárgyalásokat több ottani kiadóval azok engedélyezéséről. Plievier 1947 tavaszán, amikor újra kilépett a cégből, bevallotta, hogy „politikai megfigyelőként” vett részt a vállalkozás életében (179). A lipcsei Philipp Reclam jun. kiadó olyan szerződést írt alá a Kulturbund für die Demokratische Erneuerung Deutschlands („Németország demokratikus megújulását elősegítő kulturális szövetség”) nevű szervezettel – ez volt a szovjet megszállási övezetben „az irodalmi élet húzó ereje” (TOLLAS Gábor, *Az egyén és az állam konfliktusa az NDK irodalmában = Valóság*, 2006/6, 94) –, mely vétőjogot biztosított a szövetség számára a cég kiadói terveit illetően, ugyanakkor a szervezet hathatós támogatását ígérte neki mind a potenciális szerzők, mind a megszálló hatóságok felé, valamint a könyvkiadó cégek számára létfontosságú, ugyanakkor központosított és restriktíven kezelt papírellátás területén (180). Ebben a fejezetben tárgyalja Jütte a működési engedély elnyerésének azt az útját, amely a cégek szakosított kiadói egyesülésekhez, „munkaközösségek”-hez (Arbeitsgemeinschaften) való csatlakozásán keresztül vezetett. A negyedik fejezet zárásaként a szerző a jenai Gustav Fischer kiadó történetével foglalkozó esettanulmányt közöl.

A Gustav Fischer kiadóról Jütte már az 1990-es évek közepén is publikált, az ún. „kétvágányú” („zweigleisig”), vagyis a szovjet megszállási övezetben és a nyugati zónák valamelyikében egyidejűleg működő cégek példájaként elemezte annak történetét (Bettina JÜTTE, *Das Problem der »zweigleisigen Verlage« als Folge der Lizenzierungspolitik in der SBZ am Beispiel des Gustav Fischer Verlags [1945–1953] = Das Loch in der Mauer, Der innerdeutsche Literatur-austausch*, Hg. Mark Lehmstedt, Siegfried Lokatis, Wiesbaden, Harrasowitz Verlag, 1997, 185–197). Számos jőnevű kelet-németországi könyvkiadó ugyanis még 1945 nyara folyamán fiókküzletet létesített az amerikai megszállási övezetben, az amerikaiak biztatására és támoga-

tásával, így többek között a lipcsei Brockhaus kiadó Wiesbadenben. Más kiadók, a Gustav Fischer kiadón kívül például a lipcsei Bibliographisches Institut és Philip Reclam jun., a szovjet megszállás alatt eltöltött hosszabb időszak tapasztalatai nyomán döntöttek vállalatuknak a nyugati zónák valamelyikébe való részleges áttelepítése mellett (175). A keleten maradt és a nyugaton tevékenykedő, azonos töről származó, részben nevükben is megegyező cégek, illetve cégrészek tulajdoni viszonyai a legnagyobb tarkaságot mutatták (Siegfried LOKATIS, *Phasen deutsch-deutscher Literaturpolitik der DDR unter Ulbricht, Devisenprobleme, Außenhandelsinstrumente und Kontrollinstanzen* = Lehmstedt, Lokatis Hg., 1997, i. m. 32), egymás közötti kapcsolatai azonban mindenkor szorosabbak voltak annál, mint amit a keleti hatóságok jó szemmel néztek. A szovjet megszállási övezetben maradt cégek önálló működése egyre inkább ellehetetlenült. Az 1953-tól „VEB (Volkseigener Betrieb, állami üzem) F. A. Brockhaus Verlag” néven működő lipcsei kiadó példája illusztrálja, hogy a patinás cégnevek sok esetben az új kelet-német vezetés számára is értékkel bírtak, így az államosítások során létrehozott vállalatok sokszor tovább viselték ezeket (pl. VEB Bibliographisches Institut, VEB Max-Niemeyer-Verlag), bár a korábbi tulajdonosokat és cégvezetőket félreállították (Karlheinz SELLE, *Zur Geschichte des Verlagswesens der DDR, Ein Abriss der Entwicklung des Buchverlagswesens 1945–1970 = Beiträge zur Geschichte des Buchwesens* Bd. 5, Hg. Karl-Heinz Kalhöfer, Helmut Röttsch, Leipzig, VEB Fachbuchverlag, 1972, 26–27; F. A. Brockhaus, Hg. Thomas Keiderling, Mannheim, Bibliographisches Institut & F. A. Brockhaus AG, 2005, 231–235, 293–302).

A könyvbe illesztett, a Gustav Fischer kiadó történetét tárgyaló esettanulmány a cég történetével foglalkozó korábbi kutatások eredményeit foglalja össze. Forrásai és narrációja terén eltér a könyv többi részétől. A hivatali iratokon túl levelekből, naplőbejegyzésekből és egy 1996-ban, a még élő cégtulajdonosokkal folytatott, a könyv függelékében kivonatossan közölt interjúból rajzoló ki teljes emberi hitelességében a Gustav

Fischer kiadó küzdelme, amelyet 1945 és 1953 között a szovjet megszállási övezetben a működésért folytatott, és amely egy stuttgarti fiók-vállalat 1947-es alapítása után 1953-ban végül a cég tulajdonosainak áttelepülésével végződött Nyugat-Németországba. A szerző a Gustav Fischer kiadó történetének ismertetésekor is tartózkodik minden érzelmes vagy moralizáló felhangtól, de a történet főszereplői iránt érzett szimpátiáját visszafogott tényközlő stílusa sem tudja elfedni.

Bettina Jütte könyvének egyik fő kérdésfeltevése a szovjet és a német igazgatási szervek együttműködésének a mikéntjére vonatkozik (11). Az intézményrendszer elemzése (2. fejezet), és a vonatkozó jogszabályok létrejöttének és alkalmazásának bemutatása kapcsán (3. és 4. fejezet) is meggyőzően igazolja munkája hipotézisét, miszerint a kiadói engedélyezések területén a német igazgatási szervek végezték el a munka mérvadó részét, és a szovjet illetékesek döntéseikben túlnyomórészt az ő előkészítő munkájukra támaszkodtak. A SMAD nem rendelkezett kész koncepcióval arra nézve, hogy milyen kiadói engedélyezési rendszert vezessenek be a kelet-német területeken, a könyv tehát egy olyan működési mechanizmus kialakulását mutatja folyamatában, amely spontán alakult a résztvevő tényezők egymásra hatása és együttműködése folytán.

A könyv témája időhatárát tekintve erősen lehatárolt, hiszen vizsgálata nem terjeszkedik ki sem az NDK megalapítását követő, sem az 1945 májusa előtti időre, nem ismerteti – példának okáért – sem a német könyvkiadás jogszabályi feltételrendszerének történeti előzményeit, sem azoknak a könyvkiadó cégeknek az 1945 előtti tevékenységét, amelyeket a kiadói engedélyekért 1945 és 1949 között tett lépéseik kapcsán említ. Kivételt jelent a jeni Gustav Fischer kiadónak szentelt esettanulmány (4.5 alfejezet, 238–269), amelynek történetét a 17. századba visszanyúló kezdetekig röviden összefoglalja a szerző, és amelynek második világháború utáni viszontagságait 1953-ig kíséri figyelemmel. Az időhatár szigorú kezelését a határköként szolgáló történelmi események (német kapituláció, NDK megalapítása) cezúrajellege

teszi lehetővé: újrakezdés a jogi szabályozás és az igazgatási szervezet területén a szovjet megszállási övezetben 1945-ben; új jogrendszer kialakítása az NDK-ban az állam formális önállóságának kinyilvánítása után. A könyvben vázolt igazgatási struktúrák és személyi lefedettségük is jól mutatja ugyanakkor, hogy az NDK közigazgatása erősen ráépült az 1945 és 1949 között a SMAD irányítása alatt kialakult rendszerre, ebből a szempontból Jütte adatközlése sem áll meg 1949 októberénél, hanem sokszor továbbköveti a tárgyalt szervek és ügyosztályok fennállását, illetve esetleges átalakulásait az NDK első éveit idején is.

Az 1945-ös és 1949-es időhatárok szigorú kezelése annak a döntésnek a következménye, hogy térben a munka a szovjet megszállási övezet egészére kiterjeszkedik, ugyanakkor a témájára vonatkozó forrásanyag teljességének áttekintésére törekszik. Tíz levéltárban dolgozott a szerző, hogy könyve anyagát összegyűjtse (11), a feltárt és (több helyütt táblázatos formában) közölt adatok mennyisége nem engedi meg a vizsgálat kiterjesztését a választott időhatárokon túl. A szerző alapvetően a kiadói engedélyekkel foglalkozó német intézmények forrásanyagára támaszkodik, feltehetően azért, mert a SMAD iratanyaga az NDK alapítása után nem maradt Németország területén (Thomas BILLE, *Der Börsenverein der deutschen Buchhändler zu Leipzig 1945–1948, Aspekte der Verlagspolitik in der sowjetischen Besatzungszone*, Leipziger Jahrbuch zur Buchgeschichte, 1992, 172). Könyve bemutatja, hogy a német hivatalok iratanyagából a SMAD és területi szervei működése elégségesen rekonstruálható, forrásfeltáró munkája így pontos adatokkal váltja fel az 1945 és 1949 között engedélyezett kiadók számára vonatkozó korábbi becsléseket: összesen 173 kiadó kapott engedélyt önálló vagy kiadói egyesületek keretében folytatandó működéshez (271). A korábbi szakirodalom általában 160 körüliként említi az 1945 és 1949 között engedélyezett kiadók számát, de ettől eltérő becslések is léteznek, 150 és 200 között (Christoph LINKS, *Das Schicksal der DDR-Verlage, Die Privatisierung und ihre Konsequenzen*, Berlin, Christoph Links Verlag, 2009, 22; SELLE 1972, i. m. 27; BILLE 1992,

i. m. 172–173; Jean MORTIER, *Ein Buchmarkt mit neuen Struktturen, Zur Verlagspolitik und Buchplanung in der SBZ 1945–1949 = Frühe DDR-Literatur: Traditionen, Institutionen, Tendenzen*, Hg. Klaus R. Scherpe, Lutz Winckler, Hamburg–Berlin, Argument-Verlag, 1988, 72).

Az időszak során engedélyt nyert kiadók jegyzéke, engedélyük számának és dátumának, valamint – az egyes tételekhez fűzött lábjegyzetben – a vonatkozó dokumentumok lelőhelyének feltüntetésével, külön fejezetet alkot (5. fejezet). Mint a könyv egy korábbi recenzense megállapította, szerencsésebb szerkesztési mód lett volna ezt a táblázatos összeállítást – többoldalas jegyzetapparátusával – a függelék részeként közölni, hasonlóan a könyvben szereplő fontosabb személyek életrajzi adatait tartalmazó összeállításához (Barbara BAERNS, Rezension zu: *Jütte, Bettina, Verlaglizenzierungen in der Sowjetischen Besatzungszone [1945–1949]*, Berlin 2010, H-Soz-u-Kult, 29.09.2011, <http://hsozkult.geschichte.hu-berlin.de/rezensionen/2011-3-202>). A hatodik fejezetet alkotó két és fél oldalas zárszó így ugyanis a két függelék típusú anyag közé került, elválasztva a narratív jellegű negyedik fejezettől, és így a rövid összegző szöveg nem kap elég hangsúlyt a könyv szerkesztésében. A szerkesztésnek ez a módja valószínűleg tudatos döntés volt a szerző részéről, és jól ki is fejezi a munka módszerbeli prioritásait: a hosszas kutatómunka eredményeit közlő adat-összeállítás majdnem egyenrangú helyen áll a könyvben elbeszélte történet összefoglalását nyújtó zárszóval.

Bettina Jütte könyve olyan, mintha két különböző műfajú munkát olvasztana egybe: egyrészt egy, a későbbi NDK egész területére kiterjedő, alap kutatás jellegű adatfeltárás eredményeinek az ismertetését, másrészt a Gustav Fischer kiadónak szentelt esettanulmányt (4.5 alfejezet), amely, mint említettük, forrásait és narrációját tekintve elüt a könyv egészétől. A közvetítő szint – amelyen például egy tartomány második világháború utáni történetének elbeszélése helyezkedhetne el a kiadói engedélyek rendszere szempontjából –, amely mind a kutatás, mind a közlés volumenében inkább megengedheti magának a kitekintést a múltra és a jövőre, a jelen

tanulmányban kevésbé van jelen. De a Bettina Jütte által végzett adatfeltárás nyomán könyvnyebben járható úttá válik a kutatók számára, és bizonyára születnek is majd ilyen léptékű, Jütte alap kutatására támaszkodó munkák, a szerző óhajának megfelelően (10, 296).

A munka időbeli kereteit (1945–1949) tágítják a történeti múlt és jövő felé azon személyek rövid életrajzai, akik (mint a szerző az első fejezetben fogalmaz, 13) a tárgyalt időszakban, akár a könyvkiadást irányító igazgatási szervezet központi vagy regionális szintjén (köztük a szovjet megszálló hatalom emberei is), akár magában a könyvkiadásban fontos szerepet játszottak. A párhuzamos életrajzok mutatják, hogy azok közül a személyek közül, akik az 1945 és 1949 közötti német igazgatási apparátus könyvkiadásért felelős területein működtek, számosan jutottak magas posztokra az NDK-ban művelődéspolitikai káderként. A mintegy nyolcvan személy életrajzi adatait tartalmazó összeállítás izgalmas elemzési lehetőségeket sejtet, hiszen ahol forrásai megengedték, a szerző a teljes életpályáról áttekintést nyújt (a szovjet funkcionáriusok esetében erre többnyire nem volt módja), de ebben a formájában az összeállítás csak jelezni tudja a módszere lehetőségeit rokon témájú tanulmányok számára. Ahhoz, hogy az életrajzi adatok elérjék az összehasonlító elemzésre már alkalmas mennyiséget, akár – hogy a lehetséges kutatási irányok közül csak néhányat nevezünk meg – az NDK kultúrkáderei rekrutálódása, akár a szovjet megszállás alatt szerepet vállaló szakemberek származása, megelőző működése, politikai szocializációja szempontjából, ahhoz a köz-igazgatási szervezet alsóbb szintjeinek személyi állományát is be kell vonni az adatgyűjtésbe. Esetlegesen tűnik ugyanakkor az életrajz összetétele a könyvkiadóként aktív személyeket tekintve. Az összeállításban szereplő személyek túlnyomó többsége a könyvkiadást felügyelő igazgatási szervezet tagja volt, és esetleg ilyen minőségében játszott szerepet 1945 után könyvkiadó vállalatok alapításában és működtetésében. Tisztán könyvkiadói minőségben a Gustav Fischer kiadó tulajdonosain és cégvezetőjén kívül csak néhány név szerepel. Így hiányoznak többek között annak a (fentebb már szerepeltetett)

weimari Gustav Kiepenhauernek az életrajzi adatai is, akiről a szerző többször is említést tesz, mert az elsőként engedélyezett kiadók között lépett újra színre kiadványaival 1946 tavaszán (181–183). 1947-ben már cége áttelepülését próbálta előkészíteni az amerikai megszállási övezetbe, sikertelenül (176), végül 1948-ban egy fióküzlet alapítását sikerült elérnie a brit megszállási zónában (176, 319), de áttelepülésére nem került sor, 1949-ben Weimarban halt meg (319). Egy szélesebb merítés a könyvkiadói életrajzok köréből talán arra is utalhatna, voltak-e és kik voltak a „nyertesei” a könyvben leírt történetnek azok közül a könyvkiadó üzletemberek közül, akik már 1945 előtt is jelen voltak ebben az üzletágban. Ez elkerülhetővé tenné, hogy az olvasó számára a könyv olvasása folyamán a Gustav Fischer kiadónak szentelt esettanulmány váljon modellértékűvé és ez orientálja a kelet-németországi könyvkiadók 1945 és 1949 közötti törekvéseiről benne általánosságban kialakuló képet.

A szovjet megszállási övezet hatóságai, nem utolsósorban a nemzetközi visszhangra való tekintettel, igyekeztek elkerülni a könyvkiadás szovjet mintájú uniformizálását, amelyet az állami és pártmonopólium, és a központi tervezés egyeduralma jellemezett (MORTIER 1988, i. m. 68–71), és helyett a könyvkiadás olyan rendszerét építették fel, amely a „magángazdasági tevékenység csökevényei” és „vegyes tulajdoni formák” (LOKATIS 1997, i. m. 33) kialakítása mellett nagyszámú párt- vagy állami tulajdonú, illetve társadalmi szervezetek tulajdonában működő kiadóvállalat alapításával biztosította a kontrollt a könyvpiac felett. 1949-ben 90–100 közöttire tehető az engedélyezett magánkiadók száma (MORTIER 1988, i. m. 72). Az NDK-ban 1951-ben lejárta a szovjet megszállás idején kiadott kiadói engedélyek. Az új engedélyeztetési procedúra folyamán a kiadói licencek számát százhuszra, a magáncégeket húsz alá szorították le (SELLE 1972, i. m. 37; LINKS 2009, i. m. 22). 1972-ben tizenhét kiadó volt magántulajdonban az NDK-ban, a többi, mintegy hatvan cég állami vagy közületi tulajdonban, illetve állami részesedéssel működött (SELLE 1972, i. m. 19). A magánkiadóként fennmaradt kelet-németországi cégeknek a könyvkiadás tervezgazdasági

rendszerébe kellett beilleszkedniük, ami az önállóság felszámolását jelentette. Figyelemre méltó, hogy Bettina Jütte az engedélyezett kiadók adatainak közlésekor kerüli a cégek tulajdoni formák szerinti csoportosítását, viszont a munka zárszakában felveti, hogy a befolyásolásukra alkalmazott eszközök széles skálájának ismeretében kérdéses, és külön kutatást igényelne, mennyiben tekinthetőek egyáltalán magáncégeknek a szovjet megszállási övezetben engedélyezett ún. magánkiadók (296).

Milyen impulzust nyújthat a magyar kutatás számára Bettina Jütte munkája? Bár a magyar történelem nem produkálta a benne taglalt jelenség pontos megfelelőjét, a könyv – módszertani hozadékan túl is – érdekes lehet a magyar kutatás számára, hiszen számos olyan kérdést felvet, amelyek nem csak a német történelem kontextusában értelmesek. Ezek között nem egy olyat, amelyek megfogalmazására a szerző nem tért ki – talán, mert pontos válasz adatai alapján még nem rajzolódhatott ki, vagy, mert elvezettek volna könyve központi témájától. Az életrajzi adatok hozzáolvasásával az olvasóban felmerül például a kérdés: hol nyílt tere a döntési folyamatokban a személyes mérlegelésnek, az egyéni beállítottság befolyásának? Erre a problémára csak a negyedik fejezet, az egyes tartományok hatóságainak munkáját ismertető rész adatai utalnak helyenként (pl. 81, 89, 98). Milyen szerepet játszott a korrupció, amellyel a könyv sehol nem foglalkozik, pedig kizárt, hogy a szerző által átnézett nagyszámú forrás (köztük visszaemlékezések, publicisztikák) némelyike ne említette volna a problémát (Richard BESSEL, *Grenzen des Polizeistaates: Polizei und Gesellschaft in der SBZ und frühen DDR, 1945–1953 = Die Grenzen der Diktatur: Staat und Gesellschaft in der DDR*, Hg. Richard Bessel, Ralph Jessen, Göttingen, Vandenhoeck und Ruprecht, 1996. 224–252).

Izgalmas kérdéseket vet fel a harmadik fejezet részeként közölt „Kiadói jogok és statisztika” című exkurzus, melynek témája visszavezet az 1945-ös időhatár előtti időkre, a könyvnek azon részei közé tartozik tehát, amelyek megteremtik a kontinuitást a munka időhatárán belül és azon kívül eső időszakok között. Bármennyire

újrakezdést jelentett is 1945, a szovjet megszállás alá került területeken a könyves szakmákat érintő jogalkotás területén a szerzői és kiadói jogok bizonyos folytonosságára tekintettel kellett lenniük a hatalom gyakorlóinak. (Jean Mortier szerint a szovjet és a német hatóságok beállítottóságának alapvető eltérése fogható meg a könyvkiadással kapcsolatban abban, hogy míg előbbiek kezdetben a kelet-németországi könyvkiadás rendszerét a Szovjetunióhoz hasonlóan akarták elrendezni, utóbbiak próbálták megértetni velük, mennyi „jogi, gazdasági, pszichológiai és politikai jellegű problémát vonna maga után a korábbi struktúrákkal való teljes szakítás”, MORTIER 1988, i. m. 65). A nemzeti nyelvi közegehez kötött könyvszakma kapcsolatai a nyugat-német területekkel intenzívek voltak, és nemcsak a könyves vállalkozók és a szerzők, hanem a szerzői és kiadói jogok elvándorlása is állandó kihívást jelentett a kelet-németországi hatóságok számára. Ez a fenyegetés vezetett ahhoz, hogy a SMAD által 1946 elején eredetileg tervezett csupán öt magánkiadó helyett (a többiek jövőjét a párt- és közületi kiadókkal alkotott fúziókban és szakosított kiadói egyesülésekben képzelték el), lényegesen több magáncég nyerte el az önálló működés lehetőségét (176). (Ezt az összefüggést már Mortier 1988-ban megjelent tanulmánya is egyértelműen megfogalmazta, MORTIER 1988, i. m. 65–66, 71). A kiadói jogokkal foglalkozó exkurzus (148–153) annak az 1947 során megfogalmazódott célkitűzésnek ered a nyomába, hogy a szovjet megszállási zóna egész területére nézve összeírják, mely kiadók milyen érvényes kiadói jogokkal rendelkeznek. A kiadók csekély adatközlési hajlandósága miatt végül megghiúsult intézkedéssorozatnak első sorban az lett volna a célja, hogy ellenőrizzék, illetve megakadályozzák a kiadói jogok értékesítését a keleten működési engedély nélkül maradt kiadók és a nyugati megszállási övezetekben működő cégek között. A kiadói jogok birtokával kapcsolatban azonban más szempontok is felmerülhettek, amelyek nem csak a megszállt német könyvpiac speciális körülményei között, hanem bármely szovjet megszállás alá került ország esetében relevánsak lehettek. Az európai környezet sehol sem tette lehetővé, hogy

a második világháborút követő években egyszerűen semmisnek tekintsék például a nyugat-európai szerzők fordításban közölt munkáira kötött korábbi szerződéseket.

Magyarországon a párizsi békeszerződést becikkelyező 1947. évi XVIII. törvény intézkedett „a háború kitérésekor érvényben volt”, „a Szövetséges és Társult Hatalmak bármelyikét, vagy állampolgáraikat illető ipari, irodalmi és művészeti tulajdonjogok” tárgyában. Bár Magyarország nem ratifikálta a szerzői jogok kölcsönös oltalmáról szóló Berni Egyezmény 1948-ban Brüsszelben kiadott új szövegét (csak 1971-ben), az egyezmény 1931-ben becikkelyezett római szövege alapján a háború után is tagja maradt a Berni Uniónak. (Vö. NÓTÁRI Tamás, *A magyar szerzői jog fejlődése*, Szeged, Lectum Kiadó, 2010, 26–28; PALÁGYI Róbert, *A magyar szerzői jog zsebkönyve*, Bp., Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1957, 61, 84–89). Magyar vonatkozásban is érdekes kérdés, hogy melyek voltak azok a kiadói jogok, amelyek 1945 és 1949 között a hatalom számára is értékesnek tűnhettek. Vajon nem játszhatott-e egyes esetekben szerepet a könyvkiadó cégek állami kezelésbe vételéről hozott döntésekben (a nyomdai kapacitáson és a könyvtverjesztői hálózat és infrastruktúra meglétén kívül) a kiadóknál lévő jogok jellege és mennyisége is, és az, hogy hogyan kezelte a hatalom az államosítás során hozzákerült kiadói jogokat a kiadóvállalatok átszervezései, összevonásai, kiadói részlegek megszüntetési idején.

Bettina Jütte források széles skáláját mozgó, adatgazdag munkája nem csak a 20. század történetével, és nem csak a német történelemmel foglalkozók számára lehet érdekes olvasmány, hanem gondolatébresztő mindazok számára, akiket akár – korszakra való tekintet nélkül – a könyv és a könyves szakmák története, akár a második világháború utáni közép- és kelet-európai rendszerek létrejötte és problémái foglalkoztatnak. A könyv szövegének tudományos fegyelmezettsége, az imponáló adattömeg kezelésének és szöveggé formálásának eszköztára pedig módszertani tanulságokkal szolgálhat.